

І. Б. УСЕНКО

Ігор Борисович Усенко, кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

ЛЕОНІД КАРУМ: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Постать Леоніда Сергійовича Карума ніби і не обійдена увагою дослідників. Адже саме використовуючи певні епізоди з життя чоловіка своєї сестри, колишнього царського і гетьманського офіцера Л. С. Карума, Михайло Опанасович Булгаков «зліпив» образ відомого персонажа «Білої гвардії» та «Днів Турбінних» полковника Тальберга. Образ, до речі, загалом не дуже симпатичний.

У різноманітних друкованих і електронних виданнях, присвячених творчості М. О. Булгакова, можна чимало прочитати про безперечні подібності і разючі відмінності в біографіях і характерах Карума і Тальберга, про конфлікт між митцем і його сестрою з приводу нетолерантної авторської інтерпретації цього образу¹.

У працях булгаковознавців часто згадуються або цитуються автобіографічні спогади Л. С. Карума, в яких, окрім усього іншого, містяться цікава інформація про родину Булгакових, вельми критична оцінка богемного способу життя письменника, а також спроба своєрідного відмежування від небажаних аналогій з булгаковським персонажем. Найповніше уявлення про ці спогади дають праці науковців музею М. О. Булгакова в м. Києві².

Певну увагу життю і діяльності Л. С. Карума приділяють і дослідники російського офіцерського корпусу та «білого руху». Зокрема доволі активно, хоча, як видається, і дещо тенденційно, вивчав його біографію Я. Ю. Тинченко³.

Кілька сторінок суб'єктивних спогадів про Л. С. Карума, не претендуючи на знання його біографії, залишив український літературознавець Г. О. Костюк, який вчився у Київському інституті народної освіти під час викладання там Л. С. Карума⁴.

Утім, за браком достовірних джерел в опублікованих дослідженнях ще чимало неточної, а то й хибної інформації. Сприяв цьому і сам Леонід Сергійович, який у радянський час послідовно приховував в анкетах деякі «незручні» факти свого життя, свідомо вдаючись до малих і великих фальсифікацій.

Нашу ж увагу насамперед привернув той факт, що Л. С. Карум був учасником багатьох історичних подій, цікавих для істориків держави і права, а згодом став одним з перших в Києві радянських викладачів державного права, автором кількох цікавих навіть для сучасних правників наукових праць та унікальних спогадів про юридичний факультет Київського інституту народного господарства. Відповідно, ця стаття є спробою відділити правду від вимислів у частині біографічної інформації та віддати належне Леоніду Каруму як правознавцю.

З відомих нам різних кадрових анкет та інших документів автобіографічного характеру Л. С. Карума⁵, а також його офіцерського послужного списку, знайденого Я. Ю. Тинченком, ми можемо дізнатися, що народився Леонід Карум 7 (19) грудня 1888 р. в м. Митава Курляндської губернії. Нині це місто Єлгава у Латвії. Батько його був відставним поручиком, згодом – дрібним службовцем, остання посада – рахівник Ризько-Орловської залізниці. Саме в Ризі пройшло раннє дитинство Леоніда Карума, тут він, зокрема, почав здобувати середню освіту в місцевій гімназії. Після смерті батька у 1899 р. сім'я переїхала до Житомира. Мати Леоніда до заміжжя працювала прислугою, а в Житомирі – продавщицею у лавці. За твердженням Л. С. Карума, він рано почав заробляти на життя, вже з 15 років займаючись репетиторством.

Після закінчення 1906 р. з золотою медаллю 2-ї Житомирської гімназії Леонід Карум (знову ж таки за власним свідченням) поступив на юридичний факультет Петербурзького університету, але через матеріальну скруту та необхідність відбувати військову повинність швидко переорієнтувався на військову кар'єру і вступив до Київського Костянтинівського військового училища, яке закінчив по першому розряду в 1908 р. у чині підпоручика. Надалі служив помічником начальника стрійової команди і ад'ютантом 4 батальйону в 19-у Костромському піхотному полку, дислокованому у Житомирі. У 1911 р. дістав звання поручика.

У 1912 р. Л. С. Карум вступив до Олександрівської військово-юридичної академії в Санкт-Петербурзі, куди приймалися офіцери, які прослужили на строевих посадах не менше 4 років і успішно витримали вступні іспити. Навчання в Академії було розраховано на 3 роки. Основними предметами вважалися воєнно-кримінальні закони, воєнно-кримінальне судочинство, воєнно-адміністративні закони, кримінальне право і судочинство, історія воєнного законодавства, державне і цивільне право. Інші юридичні дисципліни розглядалися як допоміжні, деякі з них (наприклад, римське право) зовсім не вивчалися. Навчання мало більш практичний, ніж теоретичний характер. Ті, хто закінчив академію «по першому розряду», підвищувалися у військовому чині, зараховувалися до Головного воєнно-судового управління, а через рік призначалися кандидатами на посади по воєнно-судовому відомству до конкретних судових установ. Випускникам «другого розряду» доводилося повертатися на попереднє місце служби.

На жаль, ми ще не маємо достовірних відомостей про те, як навчався Леонід Сергійович в Академії. Хоча у Російському державному воєнно-історичному архіві доволі добре збереглися документи Академії (Ф. 348 «Александровская воєнно-юридическая академия и училище», 1832–1918) і, як сподіваємося, у найближчому майбутньому хтось з українських або російських дослідників біографії Л. С. Карума до них таки добереться. Сам правознавець в одній з анкет згадував як важливий здобуток свою доповідь «Взаємні відносини прокурора і судового слідчого при провадженні попереднього слідства», виголошену в академії у 1914 р.

З початком першої світової війни заняття в Академії були призупинені і Л. С. Карум, який встиг проучитися два роки з трьох належних, повернувся до попереднього місця служби. У складі 19-го Костромського піхотного полку він брав участь у військових діях проти Німеччини та Австрії і, за власним свідченням, зазнав поранення під час боїв під Тарновим (Галичина), деякий час хворів тифом. Підкреслимо, що хоча Я. Ю. Тинченко і вважає, що Л. С. Карум не мав поранень і взагалі не брав активної участі в боях, жодних документальних підстав для такого категоричного твердження нам не відомо. Більше того, достовірним фактом є те, що офіцер на доповнення до попередніх відзнак був навіть нагороджений бойовим орденом Св. Володимира 4-го ступеня з мечами і бантами.

Від квітня 1916 р. він (вже у чині капітана) – викладач законознавства і курсовий офіцер у Київському Костянтинівському військовому училищі. Слід зауважити, що військова кар'єра Л. С. Карума розвивалася надзвичайно стрімко і він успішно переходив від одного щабля до іншого, жодного дня не затримуючись на попередній сходинці. Саме на цьому етапі служби в училищі він, до речі, і познайомився та незабаром заручився з В. О. Булгаковою.

Лютнева революція 1917 року помітно сприяла реалізації найсміливіших амбіцій Л. С. Карума, які вийшли за рамки суто військової діяльності. У 29 років він став головою Київської ради офіцерських депутатів і одним з керівників Київської ради військових (офіцерських, солдатських і юнкерських) депутатів. Від цих військових організацій Леонід Сергійович був делегований до Київської ради об'єднаних громадських організацій, яка фактично представляла владу Тимчасового уряду в місті як своєрідна революційна надбудова над міською думою і управою. За свідченням відомого київського громадського діяча, адвоката А. А. Гольденвейзера, «офіцер Карум» став навіть одним з трьох товаришів (заступників) голови виконавчого комітету Київської ради об'єднаних громадських організацій, хоча і не відігравав у ньому аж надто великої ролі⁶.

Яскравим епізодом тогочасного життя революційно налаштованого офіцера була його участь у березні 1917 року в арешті колишнього головнокомандувача військами Петроградського військового округу генерал-ад'ютанта М. І. Іванова, якого, з одного боку, звинувачували в репресіях проти революціонерів, а з іншого – вважали одним з головних учасників змови генералів проти останнього російського імператора. Довелося Л. С. Каруму і конвоювати арештованого генерала до Петрограду, де він 8 березня 1917 р. здав арештанта під розписку коменданту Таврійського палацу. Утім, доволі швидко М. І. Іванова було за особистим розпорядженням О. Ф. Керенського звільнено з-під варті.

Невдовзі Леонід Сергійович знову відвідав Петроград вже як делегат Всеросійської наради Рад, скликаної 29 березня – 3 квітня (за старим стилем) за ініціативою Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів⁷. Його промова, виголошена 31 березня, на цій нараді зустріла позитивну реакцію слухачів і навіть була опублікована в № 77 газети «Речь».

Загалом у цей час він багато виступав на різних заходах, а також опублікував 11 (24) серпня 1917 р. статтю у петроградській газеті «Новое время» про події на Україні під назвою «Как Рада стала властью». Загальна тональність його публічних виступів відповідала політичній платформі кадетів («партії народної свободи»), тобто Л. С. Карум не підтримував діяльність Української Центральної Ради, українізацію армії тощо.

Про тогочасну позицію Л. С. Карума згадує В. К. Винниченко у «Відродженні нації», цитуючи за газетним звітом висловлювання офіцера на засіданні Ради об'єднаних громадських організацій 15 (28) червня 1917 р.: «Представник військових депутатів капітан Карум указав на те, що тяжко найти спільну мову з Українською Радою, бо демократія Росії й Українська Рада стоять на різних принципіальних засадах. Для Української Ради вся «московська республіка» не ціль, тільки спосіб досягнення своїх національних завдань. Бесідник запропонував звернутися до народу України з відозвою, яка пояснювала б дійсний стан справи»⁸.

Сам Л. С. Карум безумовно вважав себе представником російської, а не української демократії. Цим він, до речі, нічим не відрізнявся від М. О. Булгакова. Партія народної свободи висунула його своїм кандидатом

до Київської міської думи⁹ (в деяких працях помилково пишеться про висунення його до Державної Думи Росії, але в цей час такі вибори не проводилися, оскільки сама Державна Дума була ще з лютого місяця примусово відправлена на канікули). Виборча кампанія київських кадетів однак не мала успіху.

У червні 1917 р. Л. С. Карум одружився з В. О. Булгаковою і невдовзі разом з молодою дружиною, якій тоді було 21 рік, виїхав до Петрограда, де якраз відновилися заняття в Олександрівській військово-юридичній академії. Оскільки Академія давала лише вищу військово-освіту з правом займати посади тільки по військово-судовому відомству, для одержання повноцінного диплома юриста треба було ліквідувати своєрідну академічну різницю і скласти екстерном іспити в комісії при одному з російських університетів. Л. С. Карум з цією метою відвідував заняття в Петроградському університеті. Наприкінці (найімовіріше, у грудні) 1917 р. він, за власним свідченням, з першою відзнакою завершив курс навчання в Академії, але незабаром переїхав до Москви і вже там дістав 11 (24) квітня 1918 р. за наслідками складених державних іспитів у Московському університеті диплом 2 ступеня (точніше, тимчасове посвідчення, яке виконувало за браком бланків дипломів ту ж саму функцію). Згодом це дало правознавцю певні підстави писати в усіх анкетах, що він закінчив Військово-юридичну академію і Московський університет, а в 50-ті роки взагалі обмежуватися лише не зовсім правдивими вказівками на навчання у Московському університеті упродовж 1912–1918 рр.

Зауважимо, що достеменно причини переїзду з Петрограда до Москви нам не відомі. Утім, є версія, що та установа, в яку Л. С. Карум дістав призначення після закінчення Академії, була евакуйована внаслідок Жовтневого перевороту до Москви. А, можливо, що це була суто приватна втеча родини Карумів з революційного Петрограда.

Якби там не було, Л. С. Карум не знайшов себе в більшовицькій Росії і влітку 1918 р., коли в Україні вже прийшов до влади гетьман П. П. Скоропадський, повернувся до Києва. Відтоді почався найважчий для біографістів період його життя, про який немає повної достовірної інформації в жодному з джерел. Співставляючи різні документи, можна зробити висновок, що спочатку Л. С. Карум був прийнятий на службу в департамент самоуправління МВС і, зокрема, у липні 1918 р. очолював його міський відділ. У деяких анкетах радянського часу він писав, що був у 1918–1919 рр. також помічником присяжного повіреного, що загалом не виключається, але поки не знайшло документального підтвердження.

Восени 1919 р. Л. С. Карум дістав чин сотника війська Української Держави і статус кандидата на військово-судові посади при Катеринославському Вищому військово-судовому суду, а від 26 жовтня 1918 р. – при прокурорському догляді Київського Вищого військового суду. В літературно-біографічних джерелах (Я. Ю. Тинченко та ін.) є також інформація, що Л. С. Карум був спочатку прийнятий на службу в ліквідаційний відділ Військово-юридичного управління Військового міністерства, але в архівних документах відповідного відомства нам поки не вдалося знайти підтвердження цього твердження, яке загалом видається цілком правдоподібним.

Згідно з іншою інформацією восени 1918 р. правознавець записався добровольцем у так звану Астраханську армію, що формувалася за підтримки німецької окупаційної влади, гетьманського військового відомства і донського отамана П. М. Краснова під гаслом боротьби за відновлення монархії в Росії. Проте через кризу гетьманського режиму він був змушений до участі в безпосередніх військових діях по захисту Києва і вступив в елітну Георгієвську дружину. Утім, 2 грудня 1918 р., напередодні встановлення у Києві влади Директорії, Л. С. Карум офіційно оформив латиське громадянство, що давало йому законні підстави ухилитися від будь-якої мобілізації до українського або російського війська.

Згодом відповідно до відомостей, які містяться в одній із службових картотек Центрального архіву вищих органів влади і органів державного управління України, правознавець, зберігаючи чин сотника, обіймав у грудні 1918 р. посади діловода законодавчого управління та помічника начальника юридичного відділу Військового міністерства (судячи з дати, це вже був орган Директорії УНР).

Згідно з власними спогадами та деякими іншими літературно-біографічними джерелами в січні 1919 р. Л. С. Карум залишив Київ, пробрався на територію, підвладну білогвардійцям, і вступив на службу в Астраханський корпус Окремої Південної армії. Тут він ніби одержав чин полковника і посаду голови воєнно-польового суду. Утім, нам поки не вдалося знайти жодного підтвердження цих фактів в офіційних документах.

У квітні 1919 р. Астраханський корпус було розформовано з включенням його особового складу до Збройних сил Півдня Росії на чолі з Денікіним. Леонід Сергійович після того, знову ж таки за інформацією Я. Ю. Тинченка, деякий час служив при штабі 6-ї піхотної дивізії, але через конфлікт з генералом М. Е. Бредовим (начальником штабу Київського військового округу в 1916–1917 рр.) змушений був терміново змінити місце служби.

На цей час його рідне Костянтинівське військово-училище перебалося з підвладного більшовикам Києва до Катеринодара та від серпня 1919 р. – до Феодосії. Начальник училища генерал-майор М. Х. Калачов з охотою прийняв Л. С. Карума на посаду викладача російської мови і законознавства. Юнкера цього військового закладу згодом стали однією з найбоєздатніших частин, що перебувала в розпорядженні білого командування Криму. Чимало з них полягло на полі бою, решта опинилася в еміграції.

Проте ще до остаточного краху білогвардійщини, Л. С. Карум у квітні 1920 р. залишив службу в училищі і став військовим представником при латвійському консулі в Криму. В радянських анкетах він пояснював це своїм розчаруванням у білому русі і тим, що П. М. Врангель, який змінив А. І. Денікіна на посту головнокомандувача Збройних Сил Півдня Росії, на відміну від попередника, визнав державність Латвії, що

дозволило й Л. С. Каруму використати можливості, які надавало латвійське громадянство. Водночас він працював інструктором-культурником (за іншими даними, юристом) у Феодосійському повітовому кооперативному Союзі і, за власним свідченням, опублікував кілька статей з теорії кооперації у журналі «Крымский кооператор» (Сімферополь). Також ще від вересня 1919 р. він викладав у Феодосійському народному університеті курси державного права та теорії і історії держави і права. Серед тогочасних основних місць своєї роботи правознавець називав також Феодосійське реальне училище у 1920 р.

Ще за білої влади у Криму Леонід Сергійович налагодив контакти з місцевими більшовиками-підпільниками, зокрема з керівником феодосійських комуністів І. Каменським. Його допомога як фахового юриста, знайомого з тонкощами військової юстиції, була особливо цінною для тих більшовиків і їх прихильників, які перебували за свою революційну діяльність під арештом і судом. Згодом, коли вже сам Л. С. Карум періодично ставав об'єктом переслідувань радянських каральних органів, блискучі рекомендації кримських більшовиків неодноразово рятували його репутацію і саме життя.

Зокрема після встановлення у Криму радянської влади він майже негайно був заарештований органами радянської військової контррозвідки за підозрою (як ми тепер знаємо, зовсім небезпідставною) у службі прокурором у денікінській армії, але за клопотанням авторитетних кримських більшовиків був того ж дня звільнений. Надалі Леонід Сергійович деякий час викладав у Феодосійському інституті народної освіти, а у грудні 1920 р. добровільно перейшов на службу до Червоної Армії, став викладати на 64-х Феодосійських піхотних командирських курсах (в окремих джерелах згадуються як Феодосійське стрілецьке училище), обіймаючи посади помічника начальника курсів та завідувача навчальної частини. За власним свідченням, викладав він також на 63-х Сімферопольських курсах командного складу. Принагідно зауважимо, що 10 квітня 1921 р. в подружжя Карумів народилася донька Ірина.

Народження доньки і загальне повернення до мирного життя вочевидь спонукало до повернення родини до Києва. Від грудня 1921 р. до грудня 1922 р. Л. С. Карум працював у Київській вищій військово-педагогічній школі, а від січня 1923 р. основним місцем його служби стала Київська вища об'єднана школи командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва – авторитетний військовий навчальний заклад, наступником якого вважало себе в радянський час Київське вище військове зенітно-ракетне училище. Новоспечений червоний офіцер обіймав посади викладача і головного керівника військової адміністрації, а з січня 1924 – в. о. начальника навчального відділу. Згодом після реорганізації училища від листопада 1924 р. він – помічник начальника навчальної частини і від жовтня 1925 р. – в. о. помічника начальника школи по військово-стройовій частині. Крім основних обов'язків, Л. С. Карум викладав у школі курс військово-адміністративного права. До служби підходив творчо і навіть опублікував кілька статей у журналі «Военное знание»¹⁰. Згадував він також, що написав на початку 20-х років «Записки з теорії права» і «Записки з воєнної адміністрації», які не були опубліковані.

У зв'язку з цим варто навести характеристику, яку дав Л. С. Каруму на допиті в органах ДПУ колишній начальник училища В. О. Ольдерогге: «Карум – надзвичайно розумна, всебічно розвинена людина з великим характером, твердою волею і такою ж енергією; мав великі знайомства серед наукових працівників Києва і серед них користувався великою повагою ...»¹¹.

Варто зацітувати мовою оригіналу і одне з чекістських оперативних повідомлень, датоване 10 лютим 1924 р.: «Среди преподавателей, чувствуется, много всякой сволочи, но дело свое они, очевидно, знают и делают хорошо... Подбор преподавателей, в особенности офицера, больше всего зависит от Карума. Карум это лиса, которая знает свое дело. Но, вероятно, нет в школе более ненадежного человека, как Карум. В разговоре о политработе и вообще с политработниками он даже не может сдержать язвительно улыбки... Есть у него и большая склонность к карьеризму»¹².

Залишаючись на військовій службі, правознавець за сумісництвом працював ще щонайменше у трьох навчальних закладах. Так, у Київському технікумі зовнішніх зносин (згодом реорганізованому в Торговельно-промисловий технікум) від жовтня 1922 р. і до грудня 1925 р. він читав лекції і вів практичні заняття з курсу «Загальне вчення про державу і право». Від березня 1923 р. і аж до свого від'їзду з Києва у 1930 р. Л. С. Карум читав схожий курс «Вчення про право» у Вищому інституті народної освіти (ВІНО). Обидва ці курси були незначними за обсягом годин і сам правознавець розглядав їх як скорочені версії свого основного курсу державного права. Згодом у спогадах він навіть охарактеризував свої виклади у ВІНО як соціологічні, а не юридичні, підкреслюючи, що вони значною мірою зводилися до коментування відомої праці В. І. Леніна «Держава і революція». Причиною звільнення правознавця з Київського технікуму зовнішніх зносин стало те, що змінився навчальний план і правознавцю довелося замість загальнотеоретичного курсу викладати міжнародне право, внаслідок чого він втратив інтерес до цієї роботи і невдовзі передав кафедру професору О. О. Жиліну.

Від жовтня 1923 р. Л. С. Карум почав викладати курс державного права у Київському інституті народного господарства (КІНГ), який на той час став провідним центром юридичної освіти в Радянській Україні, до якого перейшли кадри юридичного факультету закритого владою Київського університету. Відповідна вакансія викладача державного права з'явилася після того, як з Києва послідовно виїхали відомі державознавці С. А. Егізаров у 1921 р. і Б. А. Ландау в 1923 рр. На відміну від своїх попередників, які читали в традиційному дореволюційному форматі, Л. С. Карум розробив власну «марксистську» програму курсу, яку і намагався реалізувати під час занять. Він по суті був першопрохідцем, оскільки якихось навчально-методичних матеріалів або підручників просто ще не було.

Єдиною книгою універсального характеру, придатною для використання в навчальному процесі, на цей час була праця одного з провідних радянських судових діячів, заступника голови Українського юридичного товариства, харківського професора О. Л. Малицького «Радянська Конституція», яка вперше побачила світ у 1924 р. Утім, Л. С. Карум не побоявся опублікувати у виданні КІНГУ доволі критичну рецензію на працю свого авторитетного колеги¹³. Натомість провідний український юридичний часопис «Вестник советской юстиции» надрукував за підписом «Г. А.» своєрідну «рецензію на рецензію», в якій ставився під сумнів ряд критичних зауважень правознавця¹⁴.

Зараз майже через століття споглядаючи на цю дискусію, все ж видається, що в позиції Л. С. Карума було більше раціонального і юридичного, ніж у його опонента-«контррецензента». Так, Л. С. Карум безпідставно критикував твердження О. Л. Малицького про поліцію, армію і чиновництво як монархічні знаряддя вважаючи, що це класові знаряддя, що не мають пов'язуватися з певною формою держави. Натомість його опонент, не вдаючись до обговорення питання по суті, відбивав цю критику посиленням на те, що саме таку характеристику цих інститутів дав В. І. Ленін в одній зі своїх праць. В іншому своєму зауваженні Л. С. Карум вимагав, щоб зворот «передбачено у Конституції» стосувався лише того, що буквально записано в тексті Конституції, а його опонент вважав цілком можливим допускати розширювальне тлумачення поняття «конституція», включаючи до нього і конституційні закони (акти державного права). Сам О. Л. Малицький у другому виданні своєї книги, відповідаючи на критику, теж зробив ряд пояснень і застережень, ніби вибачаючись перед рецензентом.

Проте «юридична складова» у загальній структурі службової діяльності Л. С. Карума на той час аж ніяк не була основною. Нам вдалося знайти цікавий документ – анкету, подану правознавцем у лютому 1924 р. до Всеукраїнського комітету сприяння ученим, в якій він охарактеризував свої прибутки від викладацької діяльності. Так от, щомісячна його заробітна платня складала: в школі ім. С. С. Каменєва – 60 крб., в КІНГ – 12 крб., у ВІНО – 16 крб. та у Торговельно-промислового технікумі – 7 крб. (всього 95 крб.)¹⁵. Іншої оплачуваної роботи він у цей час ніби не мав.

Згодом, у середині 20-х років правознавець, за власним свідченням, активно читав лекції по клубам про історичний матеріалізм, що теж давало певний заробіток, деякий час викладав на фінансово-податкових та дворічних міліцейських курсах.

У вересні 1926 р. у зв'язку з політикою воєнізації цивільних вузів Л. С. Карум був призначений військовим керівником Київського інституту народного господарства (КІНГ), а з 1 січня 1928 р. також і штатним викладачем 1 групи з викладанням курсів «Державне право СРСР» і «Закордонне державне право». Одним із перших серед київських викладачів-правознавців він перейшов на марксистські позиції і почав досліджувати нове радянське право. Правознавець також у числі перших, за власним визначенням, «українізувався» і від 1928 р. почав читати свої лекції українською мовою.

Викладацька діяльність у КІНГ стала для Леоніда Сергійовича пріоритетною і він, як згодом згадував, вирішив опублікувати кілька статей, щоб зробити собі ім'я у науці. Були в нього і далекосяжні плани підготувати до друку власний курс державного права, виходячи з тієї програми, що в нього вже склалася за роки викладання в інституті. Але він усвідомлював, що «курс має бути солідним і виходити з основ марксизму». Питанням державного права № 1 в цей час було місце УСРР в Радянському Союзі. Для його з'ясування треба було, як видавалося правознавцю, насамперед визначити, що таке федерація. Звідси у нього виник задум, який реалізувався у першій його великій юридичній праці «Марксові та Енгельсові погляди на федерацію»¹⁶.

Ця робота для сучасного читача є цікавою насамперед викладом історії розвитку понять «федерація», «союз держав», «союзна держава» тощо. Зауважимо, що викладач-марксист не обмежився переказом положень попередніх праць, наприклад фундаментальної монографії О. О. Жиліна «Теорія союзної держави»¹⁷, а чимало уваги приділив марксистській методології та конкретним поглядам К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна.

Зокрема, дослідник підкреслював, що поняття «foederata civitas» для позначення договірного союзу незалежних держав існувало в Стародавньому Римі та Стародавній Греції, але тоді ще не йшлося про якусь об'єднану державу. Вперше ж ідею про можливість існування, крім простої держави, ще й складної держави (respublica composita) висунув 1610 р. німецький учений Геноній. А Гуго Гроцій запропонував 1625 р. поділ об'єднань держав на дві головні групи «унії» та «федерації». Після створення Рейнського Союзу замість «Священної римської імперії німецької нації» в теорії права (у працях Захаріє та інших) вперше з'являється терміни «Bundesstaat» (союзна держава, наприклад Священна римська імперія) і «Staatenbund» (союз держав, наприклад Рейнський Союз). Але обидва поняття вважалися різновидами федерації. З середини XVIII ст. федерацією починають вважати лише союзню державу, протиставляючи її менш централізованому об'єднанню – союзів держав – «конфедерації».

Загалом Л. С. Карум дійшов «цілком марксистських» висновків, що чим інтенсивніше розвиваються елементи товарного господарства, тим тісніші стають федерації, а форма федерації і зміст терміна з часом змінюється. Водночас він зауважував, що, крім класичних форм федерації, існують і «перехідні» до унітаризму. При цьому унітарна держава із автономними провінціями притаманна однонаціональній державі, а федерація – багатонаціональній або протосторівій (з великою територією) держави. Характерними рисами і умовами існування федерації є децентралізація (автономія) та існування органу представництва від земель¹⁸.

У ці роки активно розроблявся проект нової конституції УСРР (була прийнята в 1929 р.). Л. С. Карум зробив фаховий юридичний аналіз цього проекту у тому вигляді, в якому його підготував Наркомюст УСРР відповідно до постанов IX і X Всеукраїнських з'їздів Рад¹⁹.

Сьогодні вченим мало відомо, як створювалася Конституція УСРР 1929 р., і в цьому зв'язку праця київського правознавця становить значний інтерес. Вона зокрема містить виклад історичних передумов підготовки проекту, порівняльний аналіз його тексту з чинною на той час Конституцією.

Цікаві і розміркування вченого над окремими положеннями конституційного проекту. Так, він пропонував не ототожнювати Україну з Українською СРР, весь час пам'ятаючи, що «Україна є поняття географічне. Політично вона розподіляється на самостійну радянську, на західну, що під Польщею, Закарпатську, що під Чехословаччиною, та нарешті Буковину та Західністрянську, яку захопила Румунія. Лише частина України, на щастя, більша частина, але все ж частина є соціалістична та самостійна держава». Критикував правознавець згадану формулу конституційного проекту «Україна є соціалістична держава робітників та селян», і з іншого боку, оскільки за класовою природою держава є пролетарською, робітничою і рівності політичної ролі обох класів немає. Він, відповідно, пропонував використати формулу Конституції Білоруської СРР, де БСРР визначалася як «держава диктатури пролетаріату, що здійснює свої задачі на основі міцного союзу робітників і селян».

Окрему увагу дослідник присвятив проблемі добровільного вступу УСРР до СРСР. Визначаючи УСРР незалежною договірною республікою з «обмеженим суверенітетом», він уважав необхідним закріпити у Конституції УСРР її державні права як члена федерації і, зокрема, суверенне право на свою територію. Чимало інтересних міркувань правознавець висловив і щодо економічних питань, зокрема пропонував чітко розділити все націоналізоване майно на власність СРСР і власність УСРР. При цьому підкреслював, що «немає юридичних підстав для УСРР з утворенням СРСР відмовлятися від права власності на українську землю». Пропонував дослідник прямо вказати і на відмінність революційної законності від класичного («буржуазного») розуміння законності.

Л. С. Карум не був прихильником того, щоб українська мова ставала «основною мовою», вважаючи, що виходячи з принципу рівності мов, вона мала б бути «переважною», тобто пріоритетною, першою серед рівних, не зводячи інші мови лише до додаткових. Щоб не було ніяких різотлумачень, правознавець пропонував чітко визначити в Конституції мови законодавства, адміністративних актів і діловодства. Критикував він і деякі інші положення проекту, які, на його думку, містили, обмеження прав національних меншин, що порушували проголошену рівність націй.

Окрім зазначених двох публікацій правознавець, за власним свідченням, також підготував «юридично-педагогічну» статтю про стан викладання державного права в німецьких університетах. Стаття була вже набрана і готова до друку, але через арешт ученого її терміново вилучили зі збірки. В іншому документі ми зустріли згадку про статтю «Стан викладання державного права у КІНГ», яка мала бути надрукована у 10 випуску збірки «Наукові записки КІНГ» за 1929 р. Можливо, йдеться про одну й ту саму публікацію.

Доречно зауважити, що Л. С. Карум доволі цікаво проводив свої практичні заняття з державного права, приносив слухачам для аналізу різноманітні нормативні акти і юридичні тексти. Він вів студентські гуртки з державного права і воєнного права, а також так званий семінар підвищеного типу з проблеми «обсяг української державної влади»²⁰.

Разом з багатьма іншими викладачами КІНГ та Київського технікуму зовнішніх зносин правознавець у листопаді 1927 р. вступив до Комісії з вивчення державного устрою і права східних країн при Київській філії ВУНАС з наміром досліджувати Конституції східних країн. Згодом на другу половину 1929 р. в цій комісії була запланована його доповідь про Тибетську Конституцію²¹. Водночас у інших документах можна знайти згадку про статтю Л. С. Карума «Державний лад Тибету», передану до редакції журналу «Военное знание».

Правознавець також налагодив творчі зв'язки з Всеукраїнською академією наук і став позаштатним співробітником правничої комісії кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН (з грудня 1926 р.) та Комісії для вивчення радянського права ВУАН (з жовтня 1928 р.).

Науково-викладацька кар'єра Л. С. Карума складалася цілком задовільно і восени 1929 р. після п'яти років викладання в КІНГ правління інституту присвоїло йому звання професора 2 групи. Водночас як воєнний керівник вищу він продовжував рахуватися на військовій службі і в лютому 1929 р. був атестований «по 10 категорії командного складу», що приблизно відповідало званню генерал-майора.

Але саме на цьому зльоті своєї кар'єри він потрапив під колесо репресій. Органи ДПУ, які весь час тримали під пильним наглядом колишніх білих офіцерів, врешті решт на підставі одного з доносів все ж вирішили арештувати Л. С. Карума. Протягом листопада 1929 р. – січня 1930 р. він перебував під вартою за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, аж поки справа не була припинена з огляду на позитивні характеристики, вчасно надані правознавцю авторитетними членами більшовицької партії. Острах подальших репресій і ліквідація КІНГ спонукали Карума переїхати до Москви.

У багатьох джерелах стверджується, що надалі він викладав військові дисципліни у 1-ому Московському університеті²², але про це немає жодної згадки в післявоєнних анкетах і автобіографіях Л. С. Карума. Натомість у цих анкетах стверджується, що він з жовтні 1930 р. став викладати економічні дисципліни у Політехнікуму ім. В. І. Леніна (колишньому Хімічному технікумі) та Другому Московському хіміко-технологічному інституті.

Проте, якби там не було, вже у січні 1931 р. Л. С. Карум був знову заарештований у справі колишніх білих офіцерів, відомій під гаслом «Весна». Кілька місяців він утримувався в спеціалізаторі ОДПУ на Луб'янці і врешті-решт 20 травня 1931 р. був засуджений до вислання з перебуванням у виправно-трудових таборах строком на 5 років.

Покарання відбував у Сибірському виправно-трудоному таборі («Сиблаг»), який дислокувався у Ново-сибірську та Маріїнську. За власним свідченням, був економістом в управлінні Сиблагу.

Після дострокового (1 липня 1934 р.) звільнення оселився в Новосибірську. Про подальшу долю всі булгаковознавці та інші дослідники біографії Л. С. Карума подають доволі приблизну і в багатьох місцях неточну інформацію. На щастя, мені вдалося зв'язатися через мережу Інтернет з Новосибірським дослідником, поетом і літературознавцем І. Є. Лошціловим, який на моє прохання розшукав в архівах місцевих навчальних закладів особові справи Л. С. Карума, які дають змогу суттєво уточнити ряд фактів біографії правознавця.

Отже, після звільнення з табору Леонід Сергійович послідовно працював економістом Сибмашстрою Наркомату важкої промисловості (від 1934 р.), консультантом Сибкрайплану Держплану РСФРР (від 1936 р.), економістом Управління буфетами Томської залізниці (від 1938 р.), економістом Сибірського філіалу НДІ рідких металів (від 1939 р.). Водночас у 1935–1939 рр. вчився заочно на німецькому відділенні Московських курсів іноземних мов (колишній Московський інститут іноземних мов), одержав диплом перекладача.

Від 1940 – викладач німецької мови Новосибірського медичного інституту, від 1943 – старший викладач, від 1945 р. – в. о. завідувача кафедри іноземних мов, від червня 1946 р. – завідувач цієї ж кафедри.

У 1946 р. був нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». А 15 травня 1948 р. постановою Особливої наради при МДБ СРСР з нього була знята судимість і усі пов'язані з нею обмеження.

Також у 1945–1950 рр. викладав за сумісництвом історію держави і права, державне право зарубіжних країн та міжнародне право в Новосибірському філіалі Всесоюзного заочного юридичного інституту.

У ці ж самі 1945–1950 рр. він заочно навчався у Новосибірському педагогічному інституті, одночасно викладаючи там за сумісництвом у 1946–1948 рр. латину і німецьку мову. Одержав диплом викладача німецької мови і звання учителя середніх шкіл. Після цього Л. С. Карум планував зайнятися науковою діяльністю (найімовірніше, у галузі лінгвістики), склав у 1951–1952 рр. два кандидатських іспити, але офіційно прикріпитися здобувачем до якоїсь фахової кафедри так і не зміг. Опублікував статтю «О транслитерации латинскими буквами русских фамилий и географических названий» (Вопросы языкознания. – 1953. – № 6) і, за власним свідченням, ще якусь статтю філологічного характеру, яку поки встановити не вдалося.

У 1953 р. перейшов на роботу в Новосибірський електротехнікум зв'язку, а з 1955 р. став викладачем з погодинною оплатою ще й Новосибірського електротехнічного інституту зв'язку. Його вірна супутниця, дружина Варвара Опанасівна пішла з життя у 1954 р. і через деякий час Леонід Сергійович одружився з Ольгою Олександрівною Гумилевською, донькою відомого в Новосибірську акушера. Від цього шлюбу у нього народилася друга донька – Катерина Леонідівна Карум.

До останніх днів життя Леонід Сергійович займався літературною діяльністю, намагаючись, зокрема, спростувати аналогії між ним і персонажем творів Булгакова. Основним його творчим доробком стали мемуари «Моя жизнь. Роман без вранья», рукописний оригінал яких його доньки передали до Літературно-меморіального музею М. О. Булгакова у Києві. У цих спогадах є великі фрагменти, присвячені юридичному факультету Київського інституту народного господарства, на які нашу увагу ще у 90-х роках люб'язно звернула провідний співробітник цього музею С. П. Ноженко. Правознавець, зокрема, наводить у спогадах власні характеристики багатьох викладачів цього факультету та навчального процесу загалом, докладно описує обставини написання власних наукових юридичних праць.

Останньою творчою роботою цього невтомного дослідника став рукопис про творчість О. Булгакова «Горе от таланта» (1967 р.), який теж, наскільки нам відомо, досі не опубліковано. Пішов з життя Л. С. Карум у 1968 р. (точну дату поки встановити не вдалося). Похований він був на Новосибірському кладовищі.

У 1989 р. був посмертно реабілітований. Праця над науковою біографією Л. С. Карума продовжується.

¹ Див. наприклад: *Энциклопедия Булгаковская / Сост. Соколов Б. В.* – М., 1996. – 586 с.; *Варламов А.* Михаил Булгаков. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 838 с.; *Соколов Б. В.* Михаил Булгаков. Загадки творчества. – М.: Вагриус, 2008. – 685 с.; *Мягков Б.* Родословия Булгакова. – М.: Апарт, 2000. – 400 с.; *Земская Е. А.* Михаил Булгаков и его родные. Семейный портрет. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 354 с.

² Михаил Булгаков. Киевское эхо: воспоминания, письма / Сост.: А. П. Кончаковский, С. П. Ноженко. – К.: Промінь, 2011. – 303 с.; *Ноженко С.* Миф о городе Леонида Карума // *Стиль и дом.* – 2000. – № 4/23; – С. 66–73; Л. Карум о семье М. Булгакова / Подготовил к печати А. П. Кончаковский // Сайт Музей Михаила Булгакова в Киеве. Режим доступа <http://bulgakov-kiev.tripod.com/tulberg.html>; *Шинкарук В.* Спогади Леоніда Карума про Василя Кравченка // *Волинь – Житомирщина: Істор.-філол. зб. з регіонал. проблем.* – Ж., 2002. – № 8. – С. 67–72.

³ *Тинченко Я.* Белая гвардия Михаила Булгакова. – Киев, Львов: Миссионер, 1997. – 632 с.

⁴ *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. – Canadian inst. of Ukrainian studies, 1987. – Кн. 1. – С. 152–153.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 3157; Ф. 331, оп. 2, спр. 58, арк. 23–28; ЦДАГО України. – Ф. оп. 1, спр. 53032 (кор. 1180), ДА м. Києва, Ф. 871, оп. 2., спр. 81; ІР НБУВ – ф. 10, од. зб. 24488, а також особові справи Л. С. Карума з поточних архівів Новосибірського медичного інституту та Новосибірського електротехнічного інституту зв'язку. У подальшому ці джерела використовуються без окремих посилань.

⁶ *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний // *Революция на Украине по мемуарам белых / Составил С. А. Алексеев под редакцией Н. Н. Попова.* – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 7–8.

- ⁷ Всероссийское совещание Советов РСД. Стенографический отчет. – М.–Л., 1927. – 356 с.
- ⁸ Винниченко В. К. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч. 1. – С. 241.
- ⁹ Последние новости. – 1917. – 17 июля (№ 4586).
- ¹⁰ Див., наприклад: Карум Л. С. Методические соображения по вопросу преподавания военной истории // Военное знание. – 1922. – № 5 – С. 14–16.
- ¹¹ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 1 (18). Спецвипуск. – С. 314.
- ¹² Там само. – С. 116.
- ¹³ Карум Л. С. Рецензия // Техника экономика и право. Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1924. – № 3. – С. 201–202.
- ¹⁴ Вестник Советской юстиции. – 1925. – № 1 (35). – С. 48.
- ¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 331, оп. 2, спр. 34, арк. 63.
- ¹⁶ Карум Л. С. Марксові та Енгельсові погляди на федерацію // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. III. – С. 51–92.
- ¹⁷ Жилин А. А. Теория союзного государства. Разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической конструкции. – К., 1912. – 354, VI с.
- ¹⁸ Докладніше див.: Усенко І. Б. Федерація і автономія в академічній юридичній думці // Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. Матеріали X міжнародної історико-правової конференції, 22–24 вер. 2003 р., м. Севастополь. – Сімферополь, 2004. – С. 17–28; Міхневич Л. В. Питання автономізму та федералізму в працях викладачів юридичного факультету Київського інституту народного господарства // Там само. – С. 229–233.
- ¹⁹ Карум Л. С. До проекту засад (поділу першого) нової конституції УСРР // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т. IX. – Вип. 9. – С. 135–156.
- ²⁰ Див. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.): Монографія / За заг. ред. І. Б. Усенка. – К.: КНЕУ, 2011. – 288 с.
- ²¹ Усенко І. Б. Юридична складова діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства // Сходознавство: зб. наук. праць. – Вип. 47. – К., 2009. – С. 181–193.
- ²² Див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ... – С. 117.

Резюме

Стаття присвячена долі та творчій спадщині київського правознавця і суспільного діяча Леоніда Сергійовича Карума, який більш відомий науковій громадськості як чоловік сестри письменника М. О. Булгакова, прототип одного з головних персонажів його творів «Біла гвардія» і «Дні Турбіних».

Ключові слова: Україна, Академія наук, історія юридичної науки, державне право, конституційне право.

Резюме

Стаття посвящена судьбе и творческому наследию киевского правоведа и общественного деятеля Леонида Сергеевича Карума, больше известного научной общественности в качестве мужа сестры писателя М. А. Булгакова, прототипа одного из главных персонажей его произведений «Белая гвардия» и «Дни Турбиных».

Ключевые слова: Украина, Академия наук, история юридической науки, государственное право, конституционное право.

Summary

The article is devoted to the destiny and creative legacy of Kyiv legist and public figure Leonid Sergeyevich Karum, more familiar to scientific community as the husband of the sister of writer M. A. Bulgakov and the prototype of one of the main characters of his works «White Guard» and «The Days of the Turbins».

Key words: Ukraine, Academy of sciences, history of legal science, state law, constitutional law.

Отримано 1.12.2011

Т. О. ДІДИЧ

Тарас Олегович Дідич, кандидат юридичних наук,
доцент, в. о. завідувача кафедри Київського університету права НАН України

ПРАВОТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Поточна розбудова державності в Україні вимагає переосмислення та концептуалізації наукових ідей, які торкаються сутності і значення факторів, що впливають на специфіку державного будівництва і розбудови правової системи України. Вказане пов'язано з ускладненням та інтенсифікацією розбудови державно-